

ՍՓՅՈՒՌՔԱՆՅՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹԸ 1946-1948ԹԹ.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՏԻԿՅԱՆ

Մինչև Պոտսդամի խորհրդակցությունը, ԽՍՀՄ-ը բարձրացրել էր հայկական տարածքների խնդիրը և դաշնակիցների վրա ներգործելու համար ձեռնարկել սփյուռքահայերի հայրենադարձության գործընթացը, որն իբր ապացուցելու էր տարածքային պահանջների անհրաժեշտությունը:

Պատմական գրականության մեջ սփյուռքահայերի ներգաղթի կազմակերպման հարցում կան մի քանի տեսակետներ: Նախ, որպես վճռորոշ քայլ ընդունվում է հայ ժողովրդի լայն մասնակցությունը Երկրորդ աշխարհամարտին, ապա սփյուռքահայության՝ Եվրոպայում հակաֆաշիստական դիմադրական պայքարին ներգրավվածությունը, այնուհետև տարածքային պահանջներով Թուրքիայի վրա ներգործելու միտումը, իր մարդասիրական քաղաքականությունը միջազգային հանրությանը ներկայացնելու՝ ԽՍՀՄ նպատակադրումը, սփյուռքահայության ներուժն իր ծրագրերին ծառայեցնելու ԽՍՀՄ ցանկությունը: Դրդապատճառների թվում նշվում է նաև հայկական տարբեր գաղթօջախներից ներգաղթի առթիվ համախոսականների, դիմումների, ուղերձների, նամակների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի ձևավորման փաստը: Կարևոր դերակատարություն էր տրվում նաև 1944 –1946 թթ. Սփյուռքում գործող կոմիտեների, խորհուրդների՝ երեք տերությունների ղեկավարներին հասցեագրված դիմումներում աշխարհում ցրված հայերին հայրենիք վերադարձնելու պահանջներին:

1945թ. հունիսին նորընտիր Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ VI-ը, Ստալինին դիմեց մի նամակով, որում բարձրացնում էր Խորհրդային Հայաստանից անջատված հայկական պատմական տարածքների վերամիավորման և արտասահմանում ապրող հայերի հայրենադարձության հարցերը: Կաթողիկոսի նամակի մասին լուրը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց Սփյուռքում, հայկական քաղաքական կազմակերպությունները և աշխարհի շատ երկրներում գործող հայկական համայնքները համախմբվեցին այդ գաղափարի շուրջ¹:

Ոգևորության ալիքն իր մեջ էր առել սփյուռքահայերին, Հայաստան էին

¹ Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946гг., Ереван, 2010, стр. 41, 330.

հասնում մեծաքանակ հուզական նամակներ: 1945թ. նոյեմբերի սկզբներին Գ. Հարությունյանը նորից դիմեց Ստալինին, որով հայտնում էր, թե անպատասխան թողնելով սփյուռքահայության նամակները՝ ականա հակախորհրդային ուժերի համար հնարավորություն է ստեղծում խաղալու խորհրդային իշխանության հեղինակության հետ, տարածելու այն տեսակետը, թե ԽՍՀՄ-ը դեմ է հայերի՝ հայրենիք վերադարձին²:

1945թ. նոյեմբերի 21-ին ԽՍՀՄ կառավարությունը Գ. Հարությունյանի կազմած նախագծի հիման վրա ընդունեց սփյուռքահայության ներգաղթը իրականացնելու մասին որոշում: Այնուհետև ևս երեք անգամ Գ. Հարությունյանը դիմեց կենտրոնական կառավարությանը նախապատրաստական աշխատանքներին գործնական օգնություն ցուցաբերելու խնդրանքով: 1946թ. փետրվարին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումը քննարկեց ներգաղթի ծրագիրը, ապա ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը 1946թ. փետրվարի 22-ին և հունիսի 21-ին ընդունեց սփյուռքահայերի հայրենադարձության առթիվ գործնական միջոցառումների մասին որոշումները³:

1946թ. հուլիսի 1-ին կաթողիկոս Գևորգ Չորեքյանն արտերկրի հայության ղեկավար կառույցներին դիմեց կոնդակով՝ նրանց կոչելով օժանդակել հայրենադարձությանը⁴:

Գործնականում ներգաղթի խնդիրները լուծվեցին Հայաստանի կուսակցական և գործադիր մարմինների ջանքերով: Նախ, նշենք, որ 1945թ. ապրիլին հանրապետության ղեկավարությունը կենտրոնական իշխանության առաջ բարձրացրեց ներգաղթի կազմակերպման խնդիրը, ապա կենտրոնի հանձնարարությամբ հայաշատ երկրներ գործուղվեցին ներկայացուցիչներ, որոնք ԽՍՀՄ դեսպանատների հետ ուսումնասիրում էին ներգաղթի նկատմամբ գաղթօջախների հայության վերաբերմունքը, ընդհանուր կարծիք ձևավորում խնդրի շուրջ: Անժխտելի է, որ ներգաղթի խնդիրը լուծվեց ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Գր. Հարությունյանի՝ Ստալինի հետ 1945թ. տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ: Այնուհետև Ստալինին ներկայացվեցին Հայաստանի կառավարության առաջարկները⁵, որոնց հիման վրա էլ ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհը 1945թ. դեկտեմբերի 8-ին ստեղծեց սփյուռքահայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե, որը գլխավորում էր Բ. Աստվածատրյանը: Հետագայում կազ-

² ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 66:

³ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 26, գ. 44, թ. 175-177, գ. 45, թ. 407-410:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 136, թ. 1:

⁵ ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 35-36:

մավորվեց նաև վերաբնակեցման վարչություն Գ. Գևորգյանի նախագահությամբ, և առանձնացվեցին ներգաղթի կազմակերպման և տեղավորման աշխատանքները: Կոմիտեները այն շրջաններում, որտեղ պետք է վերաբնակեցվեին ներգաղթյալները, կազմավորեցին իրենց տեղական մարմինները: Ավելացնենք նաև, որ ներգաղթի կազմակերպման և տեղավորման հանրապետական կոմիտեներում ընդգրկված էին նաև կենտրոնական իշխանության համապատասխան գերատեսչությունների պատասխանատու պաշտոնյաներ:

1946թ. փետրվարի 3-ին ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանը ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ, անդրադառնալով հայրենադարձության հարցերին, ընդգծեց, որ «Իրագործելով այդ որոշումը (խոսքը հայրենադարձության կազմակերպման որոշման մասին է – Հ.Զ.), մենք նորանոր պայմաններ կստեղծենք հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար, նրա կուլտուրայի ու լեզվի էլ ավելի մեծ ծաղկման համար»: Որոշումը պետք է դիտել «որպես Սովետական կառավարության հուժանիզմի մեծագույն ակտ, որը հնարավորություն է տալիս, իրագործելու հայերի իղձը՝ միավորվելու միասնական ընտանիքի մեջ և համատեղ ջանքերով պայքարել իրենց սոցիալիստական հայրենիքի ծաղկման համար: Այդ որոշման մեջ մեր ամբողջ ժողովուրդը տեսնում է Մեծ Ստալինի ցուցաբերած հայրական ջերմ հոգատարությունը հայերի նկատմամբ»:

- Մենք պետք է աչալըջորեն մոտենանք այդ հարցին այն իրագործելու ժամանակ, արտասահմանյան հայերի թիվը մոտ մեկ միլիոն է: Իհարկե, մենք բոլորին չենք կարող ընդունել Հայաստանի ներկայիս տերիտորիայում: Ամենաուշադիր հաշվարկումով, նկատի ունենալով մեր ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության մեծ զարգացումը, գյուղատնտեսության զարգացումը, որը կարող է զբաղեցնել շատ ավելի շատ աշխատող ձեռքեր, մենք առաջիկա տարիներում Հայաստանի ներկայիս տերիտորիայում կարող ենք ընդունել մաքսիմում 350-400 հազար մարդ⁶:

Գ. Հարությունյանի լավատեսական ճառը հայության երազանքների արտահայտությունն էր: Այն Սփյուռքում և հայրենիքում մեծ արձագանք գտավ:

Խոշոր կարևորություն, քաղաքական մեծ հնչեղություն ունեցող համահայկական այս միջոցառումը ցանկալի ոգևորություն էր ստեղծել ամբողջ հանրապետությունում: Գրականության, արվեստի գործիչները, գյուղատնտեսության, արդյունաբերության ոլորտների աշխատավորությունը խանդավառ-

⁶ «Սովետական Հայաստան», 3 փետրվարի, 1946թ.:

ված էին տարագիր հայրենակիցների վերադարձի կազմակերպման առթիվ: Հանրապետության մամուլում տպագրվում էին Ավ. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Հր. Աճառյանի, Մ. Սարյանի, Ա. Խաչատրյանի, այլ նշանավոր արվեստագետների, աշխատավորության ներկայացուցիչների նամակները, ողջույնի ուղերձները: Նրանց «կղիմավորենք նույն եղբայրական զգացմունքներով... Դաժան ճակատագրով իրարից բաժանված քույրեր ու եղբայրներ... գրկաբաց փարվում են իրար ազատագրված հայերի տան մեջ», - ոգևորված գրում էր Ավ. Իսահակյանը⁷:

Հուզաթաթախ էր Դ. Դեմիրճյանի խոսքը. «Հայրենազուրկ հայությունը հայրենիք է վերադառնում... թող գա տուն և ծաղկի տարագիր հայությունը»: «Սպասում էինք ձեզ... Մեր սրտերը հույզերով, մեր աչքերը լույսերով, մեր հոգիները անձկալի կարոտով ու մեր ձեռքերը ծաղկի պսակներով լցված, սպասում ենք ձեզ», - Հր. Աճառյանի սրտի ծայնին միացավ Ա. Չոպանյանը. «Խորհրդային Հայաստանը մեր մեկ հատիկ կենդանի հայրենիքն է, մեր մայրն է. մայր մը խտրություն չէ դներ իր զավակներուն միջև. կսպասենք ուրեմն ու կհուսանք, որ ան ամենուս հանդեպ վարվի մայրաբար»⁸:

Հանրապետության աշխատավորությունը, հատկապես այն շրջանների բնակիչները, որտեղ նախանշված էր ներգաղթողների տեղավորումը, ոգևորությամբ ստեղծում էին օգնության ֆոնդեր, տրամադրում իրենց աշխատավարձերը, առանձնացնում բնակարաններ⁹:

Արտաշատի շրջանի կոլտնտեսականները երեք օրում հավաքեցին երեք միլիոն ռուբլի¹⁰:

Ազգահավաքման այս մեծ ու պատասխանատու խնդիրը լավագույն հույսեր էր արթնացրել նաև տարագիր հայության շրջանում: Հայրենիքի կանչը ճակատագրական հոգևոր ու քաղաքական շրջադարձ էր կանխատեսում, լացող հոգիները ոգեկոչվում էին, հայրենիքը անվանում «երկիր դրախտավայր»:

Սփյուռքահայ բոլոր գաղթօջախներում կազմակերպվեցին ներգաղթի կոմիտեներ, որոնք մեծագույնս նպաստեցին տարագիր հայության շրջանում ներգաղթի առավել մասսայականացմանը:

⁷ Նույն տեղում, 4 դեկտեմբերի, 1945թ.:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, 5 ապրիլի, 1946թ.:

¹⁰ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 47, թ. 207:

Կազմավորված կոմիտեներից արդյունավետ էին աշխատում Իրանի, Սիրիայի, Լիբանանի կոմիտեները, որոնց ղեկավար մարմիններում ընդգրկված էին նշանավոր գործիչներ, գրողներ, արվեստագետներ¹¹:

Ընդունված նախնական ծրագրով 1946թ. Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Հունաստանից, Ռումինիայից պետք է ներգաղթեին 8930 ընտանիք, կամ 28800 մարդ: Հետագայում, նկատի ունենալով նշված երկրների հայության վիճակը, որոշվեց կազմակերպել լրացուցիչ ներգաղթ:

Արխիվային փաստաթղթերից մեկը վկայում է, որ Սիրիայում և Լիբանանում ցուցակագրվել էին 150 000, Թուրքիայում՝ 47 550 հայ¹²:

Մեկ այլ աղբյուրի հաղորդմամբ միայն Սփյուռքի գյուղաբնակ վայրերից 1946թ. հուլիսի 1-29-ը ցուցակագրվել էին 1360 մարդ¹³:

Նշված թվական տվյալները հետագայում փոխվեցին, որովհետև հետզհետե ստվարանում էր ցուցակագրվողների քանակը: Վերջնական արդյունքում մինչև 1946թ. հոկտեմբեր հայրենիք ներգաղթեցին 50 000 հայ, մինչդեռ հանրապետությունը պատրաստ էր ընդունելու 30-35 հազար հայերի:

Ներգաղթյալները տեղավորվեցին հանրապետության 32 քաղաքներում ու շրջաններում: Քաղաքներում տեղավորվեցին 21704, շրջկենտրոններում՝ 3994, կոլտնտեսություններում՝ 17863, սովխոզներում՝ 3185 մարդ¹⁴:

Ներգաղթվածներից 9865 ընտանիք տեղավորվեցին վերանորոգված բնակարաններում, իսկ 939-ը՝ նոր կառուցված բնակարաններում¹⁵:

Բնակարանային խնդիրը ծանր էր հատկապես շրջկենտրոններում, գյուղերում: Փաստորեն նախապատրաստական աշխատանքները կատարվել էին հապճեպորեն, չէին ստեղծվել այդ չափազանց կարևոր խնդիրը լուծելու կայուն հենարաններ: Այս բացթողումները նկատի ունեն կենտկոմի քարտուղար Գր. Հարությունյանը, երբ 1945թ. հոկտեմբերի 27-ին Ստալինին ուղղված զեկուցագրում հայտնում էր, որ բնակարանային խնդիրն առավել ծայրահեղ է հատկապես հանրապետության երեք խոշոր քաղաքներում՝ Երևանում, Լենինականում և Կիրովականում, և խնդրում էր, որ նշված

¹¹ Նույն տեղում, թ. 207:

¹² Նույն տեղում, ֆ. 211, գ. 47, թ. 63, 65:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ. 134, գ. 1, թ. 10:

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 262, գ. 2, գ. 25, թ. 1-3:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 1, գ. 14, թ. 29:

քաղաքներին բնակարանային շինարարության համար լրացուցիչ հատկացվի տարեկան 25-ական միլիոն ռուբլի¹⁶:

Ներգաղթողների առաջին քարավանները, հսկայական տարածքներ անցնելով, հաղթահարելով ճանապարհի դժվարությունները, հասան հայրենիք: Այստեղ նրանց սպասում էին անթիվ զրկանքներ, բացակայում էին գոնե բնակության համար հարմար կացարանները, քաղաքաբնակ, մասնագիտություն ունեցողներին, արհեստավորներին ուղարկում էին գյուղ, արդյունաբերության հետ ընդհանրապես կապ չունեցողներին՝ քաղաք:

Գաղթականների մեծ մասը զուրկ էր գոյության պահպանության նվազագույն հնարավորություններից: Ստացված նպաստներն արդեն վերջացել էին: Այս և օրածին շատ բացթողումների մասին Գ. Հարությունյանը հայտնում է Ստալինին և խնդրում Հայաստանին տրամադրել հագուստ, կոշիկ, շաքար¹⁷:

Դժբախտաբար հայտնի չէ, թե ժողովուրդների ազատարարը ինչպես արձագանքեց խնդրանքին, սակայն մի բան որոշակի էր, որ ԽՍՀՄ բարձր ղեկավարությունը, որպես ներգործության միջոց օգտագործելով ներգաղթի կազմակերպումը, առերես հանդիպելով դժվարությունների ու բացթողումների, հետպատերազմյան ծանր տնտեսական վիճակը կարգախոս ծառայեցնելով, հեռու էր մնում շուրջ 50 000 ներգաղթած հայերին գործնական օգնություն ցուցաբերելու հոգսից:

Նկատի ունենալով օր օրի աճող դժվարությունները՝ 1946թ. հոկտեմբերի 8-ին Գ. Հարությունյանը զեկուցագիր է գրում Ստալինին, ներկայացնում հայրենադարձվածների իրական վիճակը, խնդրելով հսկողություն սահմանել, որպեսզի իրականացվեն ընդունված որոշումները: Ամենացավոտ խնդիրները համակարգելով՝ Գ. Հարությունյանը նկարագրում է բնակարանային անտանելի պայմանները, գործազրկությունը, հագուստի, առաջին անհրաժեշտության մթերքների բացակայությունը¹⁸:

Գրեթե նույն բովանդակությունն ունեն Ա. Միկոյանին, Լ. Բերիային, Ա. Ժդանովին, Ժողովմխորհի նախագահի տեղակալ Վոզնեսենսկուն հասցեագրված նամակները¹⁹:

Արխիվային փաստաթղթերից մեկը հայտնում է, որ ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի՝ 1947թ. դեկտեմբերի 10-ի որոշմամբ նախկինում բյուջեի

¹⁶ ՀՀ ՀՔԿԿ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 49:

¹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 26, գ. 100, թ. 91:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 71-74:

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 91:

հաշվին նախատեսված 84500 քառ. մետր բնակարանների շինարարության պլանները փոխվել են, և հանրապետության ենթակայության նախարարություններին է հանձնարարվում իրականացնել շինարարությունը: Ահա այսպիսի միջամտությունների, կրճատումների պատճառով դանդաղում կամ կանգ էին առնում շինարարական աշխատանքները, մերժվում այդ ուղղությամբ հանրապետության ղեկավարության միջնորդությունները²⁰:

Շինարարական աշխատանքները դադարում էին, որովհետև չէին իրականացվում կենտրոնական կառավարության մատակարարման որոշումներն անգամ: Այդ պատճառով էլ 1947թ. զգացվում էր 2500 տոննա ցեմենտի, 23000 մետր խորանարդ ապակու, 150 տոննա արմատուրայի, 24 տոննա մեխի, 12000 մետր խորանարդ շինփայտի, շինարարական այլ միջոցների պակաս²¹:

Ավելին, նույն թվականի համար նախատեսված 20 000 խորանարդ մետր փայտի փոխարեն ստացվել է 11.800 խորանարդ մետր²²:

1946թ. որոշման համաձայն՝ բնակարանային շինարարության համար տրամադրվելու էր 130 բեռնատար ավտոմեքենա, բայց ուղարկվել էր միայն 40-ը, որի 50%-ը անվաղող չուներ²³:

Մոտավոր հաշվումներով 1947թ. ներգաղթել են 5363 ընտանիք, 22634 շունչ հայեր, որը նախատեսված 63000-ից պակաս էր 41866 շնչով: 1948թ. նախատեսվում էր ընդունել 5000 ընտանիք, ուստի անհրաժեշտ էր կառուցել ևս 5000 բնակարան²⁴:

1947թ. շահագործման էր հանձնվել միայն 1392 բնակարան, 4604-ը գտնվում էին կառուցման ընթացքում²⁵: 1946-47 թթ. ներգաղթած 84345 շնչից աշխատունակ էին 32000-ը, որոնցից աշխատանք էին փնտրում 12000 հոգի²⁶:

Բեյրութից գաղթած Սալախյանների ընտանիքը, չստանալով անհրաժեշտ օգնություն, չունենալով գոյության պահպանության միջոցներ, նամակով դիմում է ծնողներին, որպեսզի Սիրիայի կամ Բեյրութի իշխանությունների միջոցով կազմակերպեին իրենց վերադարձը: Խաչիկի Համբարձում եղբայրը

²⁰ Նույն տեղում, ց. 28, գ. 47, թ. 136-138:

²¹ Նույն տեղում, թ. 93:

²² Նույն տեղում, թ. 123:

²³ Նույն տեղում, թ. 92:

²⁴ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 47, թ. 87:

²⁵ Նույն տեղում, թ. 91:

²⁶ Նույն տեղում, թ. 122:

ևս չէր համակերպվում ստեղծված պայմաններին և, զեկուցագրի հաղորդման համաձայն, արտահայտում էր հակախորհրդային մտքեր:

Քաղաքական կարևոր այդ գործընթացը գնում էր դեպի ծախսողում: Գաղթյալների շրջանում տարածվում էր դժգոհությունը: Հասկապես սահմանամերձ շրջաններում տեղավորվածները փորձեր էին անում հատելու անգամ թուրքական սահմանը²⁷: Անաշխատ, ապրուստի որևէ միջոց չունեցող ներգաղթածներն ուղիներ էին փնտրում հայրենիքից հեռանալու համար:

Սահմանախախտման դեպքերից մեկը տեղի է ունեցել 1948թ. օգոստոսի 2-ին: Բեյրութից գաղթած Արամ Աղաջանյանը, Անդրանիկ Աբրահամյանը, Հովհաննես Գիլարոյանը, որ ընտանիքներով տեղավորվել էին Վեդիի շրջանում, ձեռք էին բերել որսորդական հրացան և սահմանն անցնելու փորձի ժամանակ հրաձգություն իրականացրել սահմանապահների դեմ՝ վիրավորելով նրանցից չորսին, սպանել մեկին: Ա. Աղաջանյանը վիրավորվել էր, Ա. Աբրահամյանը՝ մահացել, Հ. Գիլարոյանն ու ընտանիքի մյուս անդամները՝ ձերբակալվել: Հաղորդվում է նաև, որ սահմանախախտները նախօրոք կատարել էին նախապատրաստական աշխատանքներ, վաճառել էին ունեցվածքը, ստացած հացահատիկը²⁸:

Սկսած Բաթումից՝ հայրենադարձներն ականատեսն էին դառնում անտարբերության, հուսահատությունը խորանում էր, մարդկանց մեջ հասունանում էր խաբվածության զգացումը: ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանին ուղղված զեկուցագրերից մեկը, որը արձարծում էր ներգաղթած հայերի քաղաքական, բարոյական կացության հարցերը, նշում է, որ միջոցառումներն իրենցից ներկայացնում են անտարբերության համակարգ, զավեշտ հիշեցնող իրականություն:

Հայրենիք ներգաղթելը քաղաքական մեծ իրադարձություն էր, աշխարհասփյուռ հայերի ճակատագրի ճիշտ լուծում: Սակայն զեկուցագիրը ընդգծում է, որ ներգաղթածների ընդունումը, տեղավորումը, աշխատանքով ապահովելը, քաղաքատիրակազմական միջոցառումները լի են թերություններով, բացթողումներով, որոնք արհեստական անբավարարվածության տրամադրություն են ստեղծում: Որպես օրինակ բերվում է երկաթուղու գործունեությունը: Աշխատելով չհստակեցված ժամանակացույցով՝ ուղևորները տեղեկություն չունեն կանգառների մասին, որտեղից կարող են սնունդ ձեռք բերել, հոգալ բնական

²⁷ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 47, թ. 57, գ. 74, թ. 106:

²⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 28, գ. 34, թ. 63, գ. 77, թ. 22-24, 39, 40:

պահանջները: Եվ զարմանալին այն է, որ գնացքները կանգնում են անշուք կայարաններում, իսկ հիմնական կայարանները՝ շրջանցում²⁹: Քանի որ չկա գնացքների ժամանման ժամանակացույց, ներգաղթողներին Երևանում չեն դիմավորում: Թերանում են նաև նախօրոք դիմավորելու կոչված կազմակերպությունները³⁰:

Բազմաթիվ բողոքներից, խնդրագրերից հետո՝ 1946թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, հայրենադարձներին բաժանվեցին արդյունաբերական ապրանքներ, պարենամթերք³¹:

ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության հետպատերազմյան շրջանի հայ ժողովրդի համար կարևորագույն այս միջոցառումը կյանքի կոչվեց նույն բոլշևիկյան սկզբունքով, երբ կարևորելով ցուցադրական մասը, գրեթե անուշադրության էր մատնվում բովանդակությունը: Հայրենադարձությունը մի առիթ էր, որպեսզի նախկին դաշնակիցներին ու միջազգային հանրությանը ապացուցվեր, թե հայկական տարածքների խնդիրը հանպատրաստից արված պահանջ չէր, այլ դաժան հարվածների ենթարկված հայ ժողովրդի նկատմամբ վերաբերմունքի վկայություն, Հայկական հարցը լուծելու նպատակ:

Անգամ արտաքուստ այն տպավորությունը չէր ստեղծվում, որ ԽՍՀՄ-ի բարձր ղեկավարությունը հայրենադարձությունը որպես Հայկական հարցի բաղկացուցիչ մաս է դիտում: Զուտ քարոզչական նպատակ հետապնդող այդ գործընթացը բոլորովին չուներ այդ իմաստը: Իսկ երբ պարզ դարձավ, որ աշխարհասփյուռ հայությունն ու նրա բարեկամները հայրենադարձությանը նայում են հենց այդ տեսանկյունից, ԽՍՀՄ ղեկավարությունը, որն իր հոգաժողությունն ուղղորդում էր միմիայն տարածքները հետ ստանալու նպատակին, ձախողումից հետո կանգնեց երկընտրանքի առաջ, որովհետև բարձրանում էր հենց երկրի ներսում Հայաստանից խլված տարածքների խնդիրը, որոնց բռնակցումով Անդրկովկասում ձևավորվել էին երկու կայսրություններ:

Հայրենադարձության դժվարությունները պահանջում էին փոխել Հայկական հարցի նկատմամբ ներերկրային քաղաքականությունը: Արցախը, Ջավախքը, Նախիջևանը, Դաշտային Արցախը, Բորչալուի գավառը այն շրջաններն էին, որոնք մեծագույնս կծառայեին հայահավաքման խնդիրները հավուր պատշաճի իրականացնելու գործին:

²⁹ Նույն տեղում, գ. 47, թ. 96, 97:

³⁰ Նույն տեղում, թ. 97:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 14:

Հայրենադարձների հոգսերը պահանջում էին հոգատար վերաբերմունք, բայց ՀԿԿ ԿԿ-ում ձևավորված նորաստեղծ բաժինն անկարող էր իրականացնել, լուծել օրածին խնդիրները: Հայկական իրականությունից զգալի թվով դժգոհի հայրենադարձներ ճանաչվեցին այս կամ այն պետության գործակալներ և աքսորվեցին: Սա սփյուռքահայության երկրորդ հայրենագրկումն էր, քաղաքական անհասունության ճշացող ապացույց, որը զգում էր ԽՍՀՄ հեղինակությունը ամբողջ աշխարհում:

Անտեսելով այս հանգամանքը՝ պատժիչ կառույցները, որպեսզի թաքցնեին հայրենադարձների վիճակը, որպեսզի բացառեն տեղեկությունների արտահոսքը, խոչընդոտում էին արտերկրում մնացած հարազատների հետ կապի պահպանումը:

ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանին ուղղված զեկուցագրերից մեկը հայտնում է, որ 1947թ. ընթացքում Եգիպտոսից եկած 100 նամակ է վերադարձվել՝ հասցեատիրոջը չգտնելու կեղծ պատճառաբանությամբ: Կեղծ, որովհետև զեկուցագիրը բերում է հանրաճանաչ մի գիտնականի օրինակը, ում նամակը ևս հետ է ուղարկվել:

- Նամակների համատարած վերադարձը նշված պատրվակով տեղի հայ գաղթօջախի վրա ունենում է տարբեր ազդեցություն³²:

Զեկուցագիրն առաջարկում է դիմել համապատասխան կառույցներին և կարգավորել խնդիրը, որը հնարավորություն կտա խուսափելու «հակասովետական հոգեբանությունից»³³:

Հայրենադարձության ձեռնարկման առաջին քայլերը մեծ ոգևորություն առաջ բերին նաև Սփյուռքում գործող ավանդական կուսակցությունների գործունեության մեջ: Գաղափարական տարածայնությունները հետին պլան մղվեցին: Գլխավորը հայության բեկորները ուժացումից փրկելն էր, նրանց գոյատևման, մայր հայրենիքում գործելու պայմանների ապահովումը:

Հայրենադարձության ողջ գործընթացը, սակայն, ցույց տվեց, որ ԽՍՀՄ բարձր ղեկավարությունը այդ քաղաքական չափազանց մեծ կարևորության նախաձեռնությանը չէր նայում նշված տեսանկյունից, պարզապես անհրաժեշտ էր միայն տպավորություն ստեղծել:

³² Նույն տեղում, գ. 77, թ. 6:

³³ Նույն տեղում:

Որպեսզի խնդիրը ներկայացվի ավելի հիմնավոր, անդրադառնանք կենտրոնական կառավարության միջոցառումներից մեկին, որը փաստաթղթերի ճնշման պարագայում վերաժվում է խաբկանքի:

1947թ. հունվարի 29-ին Ստալինի ստորագրությամբ հրապարակվեց ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի N 161 որոշումը արտասահմանի հայերի ընդունման, տեղավորման միջոցառումների մասին:

Որպեսզի ծախողված հայրենադարձության հետ կապված բազմաթիվ հարցեր ստանան իրենց պատասխանը, նպատակահարմար ենք գտնում փաստաթուղթը ներկայացնել հանգամանալից, որոշ կրճատումներով:

Որոշումը 14 նախարարությունների հանձնարարում էր 1947թ. շահագործման հանձնել 46.62 հազար մետր քառակուսի բնակտարածք, բնակարանները հատկացնելուց հետո նշված նախարարությունները պետք է ներգաղթածներին հնարավորություն տային «աշխատելու իրենց ձեռնարկություններում»³⁴:

Նշված նախարարությունները պետք է ապահովեին շինարարության ֆինանսավորումը, շինանյութերի պահանջվող քանակի մատակարարումը:

ՀԽՍՀ նախարարների խորհուրդը նույն թվականին ստանում է 10.8 հազար մետր քառակուսի մակերեսով բնակելի տների, չորս նոր գյուղական բնակավայրեր կառուցելու հրահանգ:

Ընդհանուր առմամբ գոյություն ունեցող բնակելի ֆոնդերից քաղաքներում բնակարաններ էին ստանալու 1900, գյուղերում 1650 ընտանիք³⁵:

Իսկ առանձին անհատական շինարարական պլանով սահմանվում էր, որ 1947թ. կառուցվելիք 8150 տներից պետք է բնակարան ստանային քաղաքներում 4000, գյուղերում 4150 ընտանիք³⁶:

Այնուհետև մանրամասնվում էին առանձին նախարարությունների, ՀԽՍՀ կառավարության հանձնարարականները:

Գյուղական վայրերում տեղավորված հայրենադարձներն ազատվում էին գյուղատնտեսական հարկից, ինչպես նաև ամուրի, միայնակ և փոքր ընտանիք ունեցող քաղաքացիների համար սահմանված հարկերից՝ երկու տարի ժամանակով, իսկ հյուրընկալ կոլտնտեսություններն ազատվում էին եկամտահարկից³⁷:

³⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 27, գ. 51, թ. 1:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 2:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, թ. 4:

Ներկայացված փաստաթղթերը մարդասիրական բնույթ ունեին, այն պարտավորությունների մի ամբողջ համակարգ էր, որի իրականացումով ներգաղթածների համար կստեղծվեին տանելի պայմաններ: Սակայն, դժբախտաբար, խոստումներն ու հանձնարարականներն այդպես էլ լիարժեք չիրագործվեցին, իսկ կենտրոնական իշխանությունը, թուլացնելով կամ հեռու կանգնելով վերահսկողական գործընթացից, հնարավորություն տվեց, որ բարձրագույն որոշումը դառնար պարզապես փաստաթուղթ:

Անհույս ու անօթևան, անաշխատանք ու գոյության պահպանության միջոցներից զուրկ գրեթե 90-հազարանոց հայության այդ հատվածին փրկելու համար անհրաժեշտ էին պետական լուրջ ներդրումներ: ԽՍՀՄ ղեկավարությանը թվում էր, որ սփյուռքահայությունը, ոգեշնչված այդ գործընթացից, իր վրա կվերցնի հայրենակիցների հոգսերի գերակշիռ մասը: Նկատի չէր առնվել մի կարևոր հանգամանք. Սփյուռքը դեռևս գտնվում էր ինքնահաստատման փուլում: 1915թ. անցել էր ընդամենը երեսուն տարի: Սփյուռքահայությունը չուներ բավականաչափ կարողություն, որպեսզի հոգար թե՛ արտերկրի հայության պահպանության, թե՛ հայրենիք ներգաղթածների հարցերը:

Արդեն իրականացվել էր հայրենադարձությունը, և Հայաստանի ղեկավարությունը կենտրոնի օժանդակությունից զուրկ վիճակում կանգնած էր հայության ամենաանպաշտպան հատվածը կորցնելու փաստի առաջ: Սովը, հիվանդությունները կատարում էին իրենց սև գործը: Հայաստանի ղեկավարությունը ճիգեր էր թափում վիճակը բարելավելու համար, առաջարկում երկրում ստեղծել արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ, հայրենադարձներին տեղավորելու համար կառուցել երեք նոր ավաններ, արդիականացնել ոռոգման համակարգը, որպեսզի գյուղաբնակ գաղթականները հնարավորություն ունենային իրենք իրենց ապահովելու սննդով³⁸:

Արխիվային փաստաթղթերի վկայությունները մեզ վերադարձնում են ոչ հեռավոր 1915-1923 թթ., երբ կեսմիլիոնանոց գաղթականությունը գտնվում էր ճակատագրի տնօրինության տակ:

Հապճեպ, անհուսալի կառուցված տնակները, շինանյութի անբավարարության հետևանքով, փլուզվում էին, զոհերի պատճառ դառնում: Աշխատանքի ընդունված ընչազուրկ հայրենադարձներն օրական ստանում էին միայն 500 գրամ հաց: Թալինի շրջանում 23 ընտանիքի 116 անդամներ գտնվում էին բաց երկնքի տակ, մի շարք շրջաններում, որտեղ նախատեսված չէր վերաբնա-

³⁸ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 53:

կեցում, և որտեղ հասել էին ներգաղթածները, ապրում էին անդուռ ու անլուսամուտ շինություններում, մի քանի ընտանիքներ ապրում էին մի փոքրիկ կացարանում, զուրկ անկողին հասկացությունից և քնում էին հողե հատակին³⁹:

Զեկուցագրերից մեկը հայտնում է, որ Երևանում, Լենինականում տեղավորված ներգաղթածները գտնվում են կենցաղային ծանր պայմաններում: Սիրիայից ներգաղթած Կ. Զալույանի ընտանիքն ապրում էր մշակույթի տան նկուղում, որը բետոնե հատակով էր, զուրկ դռներից ու պատուհաններից, խավար, մութ նկուղը չուներ նաև էլեկտրական լուսավորություն: Այդ պայմաններում հիվանդացել էր փոքրահասակ երեխան և տեղափոխվել հիվանդանոց: Մեկ այլ ընտանիք, որ գաղթել էր Հունաստանից, ապրում էր երրորդ հարկի անտանիք խոհանոցում: Բերիայի շրջանի Ստալինի անվան սովխոզում 22-հոգանոց ընտանիքը ապրում է մեկ սենյակում, իսկ 16 ընտանիք ապրում էր կիսակառույց, անլուսամուտ և անդուռ շինության մեջ: Կոտայքի սովխոզում մի փոքրիկ սենյակում ապրում էր 2-4 ընտանիք⁴⁰:

Կոտայքի շրջանից 1947թ. հոկտեմբերի 1-ին ԿԿ ուղղված զեկուցագիրը հայտնում է, որ «Շրջանի առանձին բնակավայրերում տեղական կուսակցության, սովետական կազմակերպությունները դեռևս անբավարար, նույնիսկ վատ են մտահոգվում հայրենադարձների բնակարանային-կենցաղային պայմանների բարելավմամբ»⁴¹:

Արարատի սովխոզում, որտեղ տեղավորվել էին Հունաստանից և Բուլղարիայից ներգաղթած 39 ընտանիք, մեկ սենյակում ապրում էին 2-3 ընտանիք: Գաղթականներն ապահովված չէին կենցաղային իրերով, մահճակալներով, թախտերով, յոթ ընտանիք զուրկ էր անկողնային պարագաներից⁴²:

Առինջ գյուղում, որտեղ բնակություն էր հաստատել Լիբանանից եկած մի ընտանիք, քնում էին գետնին, անձրևների ժամանակ տուն կոչվածը լցվում էր ջրով⁴³: Էլար գյուղում ապրող 17 ընտանիքի նկատմամբ տեղական ղեկավարները ցուցաբերում էին անտարբերություն: Նույն գյուղում 10-հոգանոց մի ընտանիք քնում էր գետնին: Այսքանից հետո զեկուցագիրը չի էլ զար-

³⁹ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 60, թ. 201-208:

⁴⁰ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 47, թ. 98:

⁴¹ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 213, թ. 55:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում, թ. 56:

մանում, թե ինչու է նրանց «քաղաքական, բարոյական տրամադրությունը» վատ⁴⁴:

Երևանի Ստալինյան շրջանի շրջկոմի քարտուղարի զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ 1946-1947 թթ. շրջանում տեղավորվել են 2846 ընտանիք: 1947թ. աշխատանքի են տեղավորվել 3375 մարդ: 1242 մարդ դեռևս աշխատանք չունի: Ներգաղթածները արհեստավորներ են, երաժիշտներ, ուսուցիչներ, թարգմանիչներ: Բնակարանային շինարարությունը դեռևս շարունակվում է: Զգացվում է շինփայտի, այլ պարագաների պակաս: Որպեսզի ավարտվեն շինարարական աշխատանքները, և 205 ընտանիք ստանա բնակարան, անհրաժեշտ է 253 խորանարդ մետր փայտ, 12120 խորանարդ մետր տուլ, 320 խորանարդ մետր ապակի, 264 դուռ, 472 լուսամուտ⁴⁵:

Անմխիթար իրականությունը ներկայացնող փաստաթղթերի մեջ կան նաև ոգևորիչ վկայություններ: Մեղրու շրջանի վիճակը ներկայացնող հաշվետվությունը հայտնում է, որ շրջանում երեք՝ Մեղրի, Շվանիձոր, Լիճք գյուղերում համապատասխանաբար տեղավորված են 29, 13, 1՝ ընդամենը 43 ընտանիք: Նրանց աշխատունակ անդամներն ընդգրկված են կոլտնտեսություններում: 11 հոգի աշխատում է շրջանի տարբեր կազմակերպություններում:

- Հայրենադարձ հայերի ճնշող մեծամասնությունը ազնիվ ու բարեխիղճ կարգով են աշխատում կոլտնտեսություններում և իրենց վաստակած աշխօրերով ապահովում են իրենց նյութական և տնտեսական կարիքները⁴⁶: Ներգաղթածներից երեքը գյուղական խորհրդի դեպուտատ են, յոթ հոգի՝ ընտրական հանձնաժողովի անդամ⁴⁷: Ավելի հուսադրիչ տեղեկություններ հաղորդվում էին Նոր Բայազետի շրջանից: Կարմիր գյուղում տեղավորված 20 ընտանիք աշխօրի դիմաց ստացել են 50 ցենտներ հացահատիկ, 80 կգ կարագ, 250 կգ պանիր, 55 ց կարտոֆիլ, նրանց նվիրվել են տնային իրեր, 8 ընտանիք ստացել է բնակարան⁴⁸:

Աղկալա գյուղի 8 ընտանիք ստացել է վառելափայտ, նրանք ապահովված են նաև սննդամթերքով: Ծաղկաշենի 6 ընտանիք ստացել են 14 ց հացահատիկ, 25 կգ յուղ, 50 կգ պանիր, 12 ց կարտոֆիլ: Նույն բարենպաստ վիճակում էին Գեղարքունիք, Հացառատ գյուղերում տեղավորվածները:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 47:

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 60:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 41:

Շրջանի գաղթականների 194 երեխաներից 192-ը սովորում են դպրոցներում. «Այսպիսով հիմնականում շրջանում ներգաղթած ընտանիքների համար ստեղծված են նյութական և աշխատանքային պայմաններ», - եզրափակում է զեկուցագիրը⁴⁹:

Այն շրջաններում, որտեղ հոգատար ու կարեկից էին գաղթականների նկատմամբ, նրանց վիճակը դանդաղ, բայց բարելավվում էր: Ներգաղթածների մեծ մասը նվիրվածությամբ ներգրավվել էին աշխատանքի: Օրինակ՝ Վեդիի շրջանի Դաշլու գյուղում տեղավորված 16 ընտանիքները (64 շունչ) վաստակել էին 3650 աշխօր, որի դիմաց ստացել 8026 կգ հացահատիկ, 36.5 կգ յուղ, 73.0 կգ պանիր, 7660 ռուբլի⁵⁰:

Նույն շրջանի «Նոր կյանք» գյուղում 152 ընտանիքի 675 շունչ գաղթականներին բաշխվել էին 647 կտոր հագուստ, կոշիկ, մահճակալ, 17.0 տոննա կարտոֆիլ, 20.1 հազար ռուբլու մթերք, 30.0 հազար ռուբլու արդյունաբերական ապրանքներ, 44.0 հազար ռուբլու դրամական օգնություն, 1750 հատ օճառ, 600 կգ շաքար, 1222 կգ ալյուր, 1375 կգ ձավար, 72 կգ կակաո⁵¹:

Ծանր տնտեսական ու կենցաղային պայմանները ներգաղթածների աչքում նսեմացնում էր հայրենիքի գաղափարը: Սակայն կենտրոնական իշխանությունը, որ քաջատեղյակ էր այս վիճակին, հետևողական չէր ընդունված որոշումների կատարման հարցում:

1947թ. նախատեսված էր կառուցել 13 հազար սենյակ (տուն), սակայն ամբողջ տարվա ընթացքում ընդհատումներով ստացվող շինանյութի պատճառով նույն թվականի հոկտեմբեր ամսին կառուցվել էր ընդամենը 2375 սենյակ⁵²: Ամբողջ 1947թ. համար այդ նպատակով նախատեսված 65 միլիոն ռուբլու փոխարեն հանրապետությանն էր փոխանցվել միայն 16.8 միլիոն ռուբլի⁵³:

Հայրենադարձների արդարացի դժգոհությունները, տեղական իշխանությունների միջոցներից զուրկ վիճակը ստիպում էր դիմել կենտրոնի օգնությանը, սակայն ուղարկված զեկուցագրերն ու խնդրագրերը մնում էին անպատասխան: 1947թ. դեկտեմբերի 10-ին ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշում կայացրեց, որի համաձայն բյուջեի միջոցներով կառուցվելու էր

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 28, գ. 87, թ. 5, 6:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Նույն տեղում, թ. 203:

⁵³ Նույն տեղում, թ. 204:

84.5 հազար քառակուսի մետր բնակատարածություն, բանկային վարկերի միջոցով՝ 9036 տուն⁵⁴: Այս ներդրումներն ինչ-որ չափով կնպաստեին վիճակի բարելավմանը, սակայն հետո, երբ պարզվեց, որ դրանք անբավարար են դրությունը շտկելու համար, փոխանակ լրացուցիչ ներդրումներ կատարվեին, նախատեսված քանակը կրճատվեց⁵⁵:

Մի առանձին հոգս էր հայրենադարձներին աշխատանքով ապահովելը: Ներգաղթածներից 15100 մարդ աշխատունակ էին, նրանք շինարարներ էին, արհեստավորներ, կոշկակարներ, ոսկերիչներ, ճարտարագետներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, քանդակագործներ, բժիշկներ, տեխնիկներ, գյուղատնտեսներ: Բայց հանրապետության թույլ զարգացած տնտեսությունն անկարող էր նրանց տեղավորել աշխատանքի, և գաղթականները լրացնում էին անաշխատ սպառողների շարքերը:

Հայրենադարձների ընդհանուր թվաքանակի մասին վիճակագրությունը տատանողական էր, որովհետև փրկություն փնտրելու նպատակով նրանք տեղից տեղ էին տեղափոխվում: Առկա աճի ցուցանիշները, մահացության դեպքերը չէին գրանցում:

Ուսումնասիրողներից մեկի կազմած ցուցակի համաձայն, մինչև 1948թ. ներգաղթել են 20646 ընտանիք, 89750 մարդ, որոնց տեղավորման, բնակարանով ու աշխատանքով ապահովելու խնդիրները լուծելը գրեթե անիրական էր⁵⁶:

Վերջին հաշվով ձախողվեց մարդասիրական, քաղաքական մեծ հնչեղություն ստացած ներգաղթի գործընթացը: Հայաստանի կառավարությունը անկարող էր դիմակայել դժվարություններին: Գոյություն ուներ մի կարևոր խնդիր ևս: Ներգաղթածների նկատմամբ «իրավասու» կառույցները կազմել էին շինծու բնութագրեր՝ նրանց անվանելով անհուսալի տարրեր, արտասահմանի գործակալներ: Այս պայմաններում նրանց նկատմամբ Հայաստանի կառավարության հոգատարության որևէ դրսևորում կդիտվեր որպես հակախորհրդային տարրերի հովանավորություն:

Դժվարությունները, դրանք լուծելու անկարողությունը, հայրենադարձների նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխությունը պատճառ դարձան ներգաղթի դադարեցման համար: Այդ քայլերը սկսեց կենտրոնական կառավարու-

⁵⁴ Նույն տեղում, ց. 29, գ. 99, թ. 140:

⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 160:

⁵⁶ **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունները (1920-1980 թթ.), Երևան, 1985, էջ 240:

թյունը: Նախ կրճատվեցին հաստիքները, ապա փակվեցին Զուլֆայի ու Բաթումի ընդունման կետերը:

Հայաստանի կառավարությանն այլ ելք չէր մնում, քան 1949թ. դադարեցնել հայրենադարձությունը: Այս ամենի հրահանգողը Ստալինն էր: 1948թ. սեպտեմբերի 1-ին ներգաղթյալներ տեղափոխող «Պոբեդա» ջերմանավի վրա պատահականորեն հրդեհ է բռնկվում: Լուրը Ստալինին է հասցվում գլխիվայր շրջված, և զայրացած առաջնորդը հանգստավայրից 1948թ. սեպտեմբերի 13-ին Գ. Մալենկովին ուղղված հեռագրում պահանջում է պարզել՝ եթե այդ ամենը ամերիկահայ գործակալների ձեռքի գործն է, անհրաժեշտ է ձեռնարկել միջոցառումներ: Նույն օրը պատասխանելով հեռագրին՝ Գ. Մալենկովը հաստատում է Ստալինի «մեղադրանքը», և նրա միջնորդությամբ ԽՍՀՄ կառավարությունը սեպտեմբերի 14-ին որոշում է դադարեցնել ներգաղթը:

Ներգաղթի նկատմամբ ԽՍՀՄ կառավարության վերաբերմունքը ի վերջո հաստատեց այն տեսակետը, որ ներգաղթը կազմակերպվում էր Արևմուտքի և Թուրքիայի վրա ներագդելու համար և չուներ Հայկական հարցը լուծելու նպատակ:

Ներգաղթը կապելով տարածքային պահանջների հետ, բնական է, որ նրա լուծման կամ մերժման պարագայում հայության համար չափազանց մեծ կարևորության խնդիրն արժանանալու էր իրադարձությունների քմահաճույքին, նրա կողմնակալ լուծումներին ու վերաբերմունքին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մինչև Պոտսդամի խորհրդակցությունը, ԽՍՀՄ-ը բարձրացրել էր հայկական տարածքների խնդիրը և դաշնակիցների վրա ներգործելու համար ձեռնարկել սփյուռքահայերի հայրենադարձության գործընթացը, որն իբրև ապացուցելու էր տարածքային պահանջների անհրաժեշտությունը:

Պատմական գրականության մեջ սփյուռքահայերի ներգաղթի կազմակերպման հարցում կան մի քանի տեսակետներ: Նախ, որպես վճռորոշ քայլ ընդունվում է հայ ժողովրդի լայն մասնակցությունը Երկրորդ աշխարհամարտին, ապա սփյուռքահայության՝ Եվրոպայում հակաֆաշիստական դիմադրական պայքարին ներգրավվածությունը, այնուհետև տարածքային պահանջներով Թուրքիայի վրա ներգործելու միտումը, իր մարդասիրական քաղաքականությունը միջազգային հանրությանը ներկայացնելու ԽՍՀՄ նպատակադրումը, սփյուռքահայության ներուժն իր ծրագրերին ծառայեցնելու ԽՍՀՄ ցանկությունը: Դրդապատճառների թվում նշվում է նաև հայկական տարբեր

գաղթօջախներից ներգաղթի առթիվ համախոսականների, դիմումների, ուղերձների, նամակների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի ձևավորման փաստը: Կարևոր դերակատարություն էր տրվում նաև 1944-1946 թթ. Սփյուռքում գործող կոմիտեների, խորհուրդների՝ երեք տերությունների ղեկավարներին հասցեագրված դիմումներում աշխարհում ցրված հայերին հայրենիք վերադարձնելու պահանջներին:

Բանալի բաներ – սփյուռքահայություն, ներգաղթ, 1946-1948թթ.:

РЕПАТРИАЦИЯ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ В 1946-1948 гг.

ОВАНЕС ЗАТИКЯН

До Потсдамского совещания советская сторона поднимала территориальную проблему и в целях оказания давления на союзников предприняла репатриацию армянской диаспоры, что, якобы, должно было стать доказательством необходимости территориальных требований.

В исторической литературе по вопросу организации репатриации армян существует несколько точек зрения: 1. в качестве решающего фактора акцентируется участие армянского народа во второй мировой войне; 2. отмечается участие армянской диаспоры в антифашистской борьбе в Европе; 3. указывается факт оказания давления на Турцию посредством территориальных требований; стремление СССР продемонстрировать международному сообществу свою гуманную политику; использование потенциала армянской диаспоры в реализации своих программ. В вопросе организации репатриации важную роль сыграли также заявления действующих в Диаспоре 1944-1946 гг. комитетов возвращения армян на родину.

Ключевые слова - армянская диаспора, репатриация, 1946-1948гг.

REPATRIATION OF THE ARMENIAN DIASPORA IN THE 1946-48.

HOVHANNES ZATIKYAN

Prior to the Potsdam Conference the Soviets introduced the Armenian territorial problem and to impress the allies they undertook the process of repatriation of the Armenian Diaspora, which was to prove the indispensability of their territorial claims.

There exist in historical literature several standpoints concerning the organization of repatriation of the Armenian Diaspora. First, as a critical point the wide participation of the Armenian people in World War II, then the involvement of the Armenian Diaspora in anti-fascist struggles in Europe. One of the other points is to restrain Turkey by putting territorial demands on it, to demonstrate the Soviet humanitarian policy to the international community, and then to try make use of the potential of the Armenian Diaspora in different programs. Among other reasons was also the amiable attitude adapted towards the applicants, letter writers and others from different Armenian communities of the Diaspora on behalf of their repatriation to Soviet Armenia. It was as well quite decisive the applications written by Armenian Diaspora Committees, councils to the Three Heads of Government of the USSR, USA and UK requiring the repatriation of Armenians from around the world to Soviet Armenia.

Key words - Armenian Diaspora, repatriation, 1946 -1948.